

UDK: 1 (09)

Ziyadulla GAZIEV,
Jizzax davlat pedagogika universiteti katta o'qituvchisi

JDPI professori, fal.f.d. (DSc) A.Saitqosimov taqrizi asosida

ASHTARXONIYLAR SULOLASI DAVRI MA'NAVIY VA ADABIY MUHITINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Ashtarxoniylar davrida Movarounnahrda ilm-fan, madaniy-ma'naviy hayot qanday bo'ldi degan savol berilganda, bu davrda mamlakatda dindorlar mavqeining oshib borishi va ularning davlat ishlariga aralashuvining kuchayishi, aniq fanlar (handasa, riyozat, tibbiyot, astronomiya) sohasida o'rta asrlarda erishilgan yutuqlarning asta-sekin unutilishiga, dunyoni, jamiyat taraqqiyotini tushuntirishda faqat ilohiy dunyoqarashning hukmronligi o'rnatilishiga olib keldi. Bu o'z navbatda diniy aqidaparastlikka, milliy biqlikka, ijtimoiy fikrning va dunyoviy taraqqiyotning bo'g'ilishiga sabab bo'ldi. Natijada ilm-fan, madaniyat beshigi bo'lgan Movarounnahr ashtarxoniylar davrida siyosiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan nochor o'lkaga aylandi.

Kalit so'zlar: Ashtarxoniylar, davlat, sulola, amir, din, meros, siyosat, diniy olim, ta'lim, adabiyot, ma'naviyat, muhit, fan, madaniyat, taraqqiyot, turg'unlik tabobat, masjid, shifoxona, Buxoro, san'at, hurfikrlilik.

ОСОБЕННОСТИ ДУХОВНОЙ И ЛИТЕРАТУРНОЙ СРЕДЫ ДИНАСТИИ АШТАРХАНИДОВ

Аннотация

На вопрос, какой была наука, культурная и духовная жизнь в Моваруннахре в период Аштарханидов, повышению статуса религиозных людей в стране и их участия в государственных делах, постепенное продвижение средневековых достижений в области конкретных наук (рукотворчество, математика), медицина, астрономия) привели к ее забвению, к утверждению господства только божественного мировоззрения в объяснении мира и развития общества. Это, в свою очередь, привело к религиозному фанатизму, национализму, удушению общественной мысли и мирового прогресса. В результате Моваруннахр, колыбель науки и культуры, в эпоху Аштарханидов стал политически, экономически и культурно беспомощной страной.

Ключевые слова: Аштарханиды, государство, династия, эмир, религия, наследие, политика, религиовед, образование, литература, духовность, окружающая среда, наука, культура, развитие, застой, медицина, мечет, болнитса, Бухара, искусство, суэверия.

PECULIARITIES OF THE SPIRITUAL AND LITERARY ENVIRONMENT OF THE ASHTARKHANID DYNASTY

Annotation

When asked what science, cultural and spiritual life was like in Movarounnahr during the Ashtarkhanids period, the increasing status of religious people in the country and their involvement in state affairs, the gradual progress of medieval achievements in the field of concrete sciences (handiness, mathematics, medicine, astronomy) led to its oblivion, to the establishment of the domination of only the divine worldview in explaining the world and the development of society. This, in turn, led to religious fanaticism, nationalism, stifling of social thought and worldly progress. As a result, Movarounnahr, the cradle of science and culture, became a politically, economically and culturally helpless country during the Ashtarkhanid era.

Key words: Ashtarkhanids, state, dynasty, emir, religion, heritage, politics, religious scholar, education, literature, spirituality, environment, science, culture, development, stagnation, medicine, mosque, hospital, Bukhara, art, superstition.

Kirish. O'rta Osiyoning XVI-XVII asrlardagi madaniy hayoti nihoyatda oz o'rganilgan. Vambri bu davrda madaniyat tanazzulga yuz tutgan edi, deb yozgan edi. Bunga qo'shilib bo'lmaydi. Bu xususda O'rta Osiyo tarixining yirik tadqiqotchisi P. P. Ivanov fikrini keltirish o'rindir: "Darhaqiqat, O'rta Osiyoda eski madaniy an'analar XVI asrda ham, XVII asrda ham saqlanib qoldi. O'zbeklarning hukmron qatlami o'tmish madaniy an'alariga adovat ko'zi bilan qaramadi, aksincha ularni davom ettirish va rivojlantirishga intildi[4:85].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. XVII-XVIII asrlarda ilm-fan, san'at va ma'rifatdan, asosan zodagon yuqori tabaqalari bahramand bo'ladilar. Shunga qaramay, muhim madaniyat durdonalari xalqning noma'lum san'atkorlari tomonidan yaratilgan edi. Mulkdorlarning nifoq va urushlari tufayli mehnat ahli ijod jarayoniga daxlsiz edi. Zahmatkashlar o'ziga xos madaniyat namunalari, chunonchi dostonlar, qo'shiqlar, ertaklar, maqollar to'qir, turli xil matolar, ro'zg'or buyumlari va boshqa narsalar yaratar edilar. Xalqning ma'naviy hayoti musulmon dinining aqidalari ostida kechar, ruhoniylar ba'zi diniy aqidalarga so'zsiz itoat qilishni talab

qilar, xalqni turli bid'atlar qarshisida ojiz, qo'rquvda tutishdan manfaatdor edilar[5].

Shularga qaramay xalq orasidan mashhur allomalar, faylasuf va tarixchilar, shoir va adiblar yetishib chiqdi. Ular o'z ijodida ilg'or an'analarni rivojlantirishga, xalq armon va orzularini haqqoniy ifodalashga harakat qildilar.

Falsafa va adabiyot bir-biri bilan uzviy bog'liq. Har ikkalasining tadqiqot manbai inson ruhiyati, uning tafakkur va qarashlaridir. Shu bois adabiy til adabiy uslubdagi xalqchillik hurfikrli mutafakkirlar ijodida ko'proq zuhur etar edi. Vafoiy, Turdi Farog'iy, Boborahim Mashrab, Mulla Masti oxund, Nodir (XVII asr), Andalib, Roqim, Nishotiy, Huvaydo, Umar, Boqiy (XVIII asr) asarlarining tili, g'oyalar hamohangligiga ko'ra, bir-biriga yaqin turar edi.

XVII-XVIII asrlarda boshqa fanlarga nisbatan adabiyot, tarix, falsafa, tasviriy san'at, rassomlik rivoj topdi. Shu bilan birga tabiiy fanlar ham turg'unlikka uchragan yo'q.

Ba'zi tadqiqotlarda XVII-XVIII asrlarda ko'zga ko'ringan faylasuflar yashab ijod etmagan, degan fikr mavjud edi. Lekin oxirgi yillarda olib borilgan ilmiy izlanishlar yuqoridagi fikrning noto'g'ri ekanligini isbotladi. Bu davrda

falsafa faniga katta hissa qo'shgan Yusuf Qorabog'iy, Mirzajon Sheroziy, Muhammad Sharif Buxoriy kabi yirik mutafakkirlar yetishib chiqdi.

Nasr va nazmdagi tarixiy asarlar juda balanparvoz hamda jimjimador yozilgan, podshoh va xonlar, ular atrofidagi a'yonlarga hamdu sano o'qilgan.

Ashtarxoniylarning inqirozga yuz tutgan davrida bir qancha asarlar yaratilgan bo'lib, ularda besh xonning va ular vorislarining shu suloladagi so'nggi oliy hukmdorlarning zo'rlab o'ldirilganligi bayon etilgan. Mualliflar "Muqimxon tarixi", "Ubaydullaxon tarixi" kabi asarlarida Buxoro hukmronlari va vorislari o'sha davr mushkullarini bartaraf etish imkoniga ega emasliklarini ta'kidlagan edilar.

Tibbiyotga muayyan qiziqish ko'zga tashlanadi. Subxonqulixon Buxoroda maxsus madrasa-shifoxona bunyod ettirgan bo'lib, unda bemorlar shifo topgan, maxsus tibbiyot kutubxonasi bo'lgan. O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasining Sharqshunoslik institutida Subxonqulixon kutubxonasidagi tibbiyotga oid xon tanlagan yoki o'g'li yozgan bir qancha noyob kitoblar saqlanmoqda. Xonning o'zi Nishoniy taxallusida she'rlar yozgan, o'z atrofiga shoir va olimlarni yiqqan, ommabop tibbiy asarlar yaratgan.

Matematika, astronomiya, ayniqsa, tibbiyot, tarixnavislik va adabiyot sohasida bir qancha yangi asarlar yaratildiki, bular XVII asr birinchi yarmidagi o'zbek xalqi ma'naviy merosining buyuk namunalari sifatida qayd etiladi. Boboxo'ja ibn Xoja Orif Samarqandiy, Mullo Tursun Faroyiziy Samarqandiy falakiyot sohasida Subxonqulixonning "Lubb ul-lavoyih ul-qamar fil-ixtiyorot", "Ihyo at-tabibi Subxoniy", Sa'id Muhammad Tohir ibn Abulqosimning "Ajoyib ul-taboqot" asarlari shu davrdagi ko'zga ko'ringan asarlar sirasiga kiradi.

Ashtarxoniylar davri ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayoti haqida ma'lumot beruvchi mirzo Sodiq Munshiyning «Dahmai shohon» majmuasi, Muhammad Balxiyning "Subxonqulinoma" masnaviyisi, Muhammad Amin Buxoriyning "Muhit ut-tavorix", Abdurahmon Tole'ning "Abulfayzxon tarixi" Muhammad Yusuf munshining "Muqimxon tarixi" va boshqa asarlar shu davr madaniy hayotining ajoyib namunalaridir[6].

Bu davrda Turdi Farog'iy, Boborahim Mashrab, So'fi Allohoyr, Mirzo Abdulqodir Bedil kabi ijodkorlarimiz o'z asarlari bilan o'zbek adabiyoti ravnaqiga salmoqli hissa qo'shdilar. Xoja Samandar Termiziyning "Dastur ul-muluk" asari Subxonqulixon davri davlatchiligi tarixi va tuzumi haqida ma'lumot bersa, Mutribiyning "Tazkirat ush-shuaro", Maleho Samarqandiyning "Muzakkir ul-as'hob" kabi tazkiralari davr ilmiy muhiti va ijodkorlari haqidagi asarlardir. Ularda 200 ga yaqin ijodkorlar hayoti va ijodi haqida fikr yuritildi.

Ashtarxoniylar davrida adabiyot, san'at va siyosiy tizim haqida Fitrat quyidagilarni yozgan: So'fi Ollohyor, Mashrab Namangoniy, Turdi va Huvaydo kabi usluban bir-biriga yaqin shoirlar bu davrning hosiloti edi. O'zbek o'lkasining kundan-kun iqtisodiy tushishi, idora birligining saqlashig'a mone' bo'ldi. Xorazm o'lkasi Shayboniyxonning o'limidan keyin ajralib, bir oz vaqt Erong'a tobe' bo'ldi va tezlikda undan qutilib, mustaqil bir o'zbek hukumati qurg'on edi. Buxoroda hukumat shayboniylardan ashtarxoniylarga o'tgach, yana bir oz kuchsizlangani uchun Xorazm hukumatining ancha tajovuzga uchradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ashtarxoniylarning oxirgi hukmdori bo'lgan Abulfayzxon zamonida Farg'ona ham ayrila boshladi. Hukumat Abulfayzxonning mang'it sulolasig'a o'tg'andan keyin Farg'ona o'zbek hukumati kuchaya boshladi. Mana shunday bo'lib, o'zbek o'lkasi uch mustaqil va raqib markazga aylandi. Biz bu davrda o'zbek adabiyoti va, umuman, o'zbek san'atining shul uch markazga bo'ling'anini ko'ramiz[2].

Xonliklar hududidagi xalq norozilik harakatlari shafqatsizlik bilan bostirildi, har qanday ilg'or fikr, yangilik diniy mutaassiblarning ta'qibiga uchrar edi. Bu paytda nafaqat boshqa hududlar bilan, hatto Qo'qon, Xiva, Buxorodagi madaniy markazlarning o'zaro aloqasi yo'q edi. Bu o'z navbatida O'rta Osiyo ilm-fanining turg'unlikka, hatto tanazzulga e'tibor umuman yo'qoldi. O'rta Osiyo xalqlari Yevropa fan texnika taraqqiyotidan bexabar bo'lib, orqada qolib ketdi[6]. Shayboniylardan keyin hokimiyat tepasiga kelgan ashtarxoniylar zamonining dastlabki o'n yilliklari davomida Buxoro xonligi tomonidan xorijiy mamlakatlar bilan diplomatik aloqalar birmuncha tuzuk yo'lga qo'yilgan bo'lsa-da, keyinchalik o'zaro ichki nizolar tufayli bu soha oqsay bordi. Uch xonlik zamoniga kelib esa davlatchiligimiz ilgarigiday kuch-qudratga ega bo'lmagani sababli elchiligimizdan ham shukuh ketgan edi[1].

Shunga qaramay, Movarounnahrda, avvalgi davrlardagi kabi adabiyot va tarixiy fanlar, me'morchilik va tasviriy san'at rivojlandi. She'riyat ravnaq topdi. Shu o'rinda Hasanxoja Nisoriyning "Muzakkiri ahbob" Mutribiyning "Tazkirati shuaro" asarlaridagi ta'limotlar fikrimizning dalili bo'la oladi. Ularda Samarqand, Buxoro, Toshkent va O'rta Osiyoning boshqa shaharlarida yashab ijod etgan adabiyot va ilm-fan ahllarining nomlarini uchratamiz. Bunday tazkiralarning maydonga kelishining o'zi xalqning madaniy saviyasi qanchalik yuqori bo'lganligini bildiradi[3].

-Tahlil va natijalar. Ashtarxoniylar davlati turkiy va fors-tojik xalqlarining uyg'un ittifoqidan tashkil topgan edi. Shu boisdan turmushda ham, adabiyotda ham o'zbek va tojik tillari keng qo'llanib kelingan. Bu xonliklarda yashovchi xalqlar ikki tilda bemalol o'zaro muloqotda bo'lganlar, quda-andachilik qilganlar. An'anaga ko'ra esa fanda, adabiyotda, maktabda tojik va arab tillarining nufuzi saqlanar, idora ishlarida tojik tilini qo'llash davom etgan. Ashtarxoniylardan bo'lgan Subxonqulixon saroyida 1692 yilda Muhammad Bode' as-Samarqandiy tomonidan Buxoro poeziyasining antalogiyasi tuzilgan. Bu tazkirada o'sha davr adabiy arboblardan 150 nafari to'g'risida tarjimai hol ma'lumotlari berilgan. Subxonqulixonning o'zi ham ilm-ma'rifatli hukmdor edi. U ko'proq tibbiyotga qiziqardi. Subxonqulixon Buxoroda maxsus shifoxona (dori-ush-shifo) qurdiradi. Unda bemorlar davolanar va tibbiyot fani o'rganilar edi. Subxonqulixon yaxshigina shoir ham bo'lgan. Subxonqulixon kattagina shaxsiy kutubxonaga ega bo'lgan va unda ko'plab noyob kitoblar saqlangan. Ma'rifatparvar xonlar saroyida to'plangan olimlar, shoir va adiblar ilm-fanning turli yo'nalishlari bo'yicha ijod qildilar va yozgan asarlari bilan jahon madaniyati xazinasiga munosib hissa qo'shdilar.

Ammo eng muhim tomoni shundaki, bunyodkor me'morlar, tarhandozlar, muxandislar, o'ymakorlar, musavviru naqqoshlar hukmron zodagonlar manfaatini ko'zlab emas, balki o'z hunar, san'atlarini avlodlarga meros qoldirish uchungina urinar edilar, imkoniyat topganlarida devorlar, peshtoqlarga o'z muborak nomlarini yozib qo'yadilar. Biz buni "Sherdor" madrasasining darvozasi o'rtasidagi peshtoq devorlarida "amali Abdurazzoq", "amali Avazmuhammad" nomlaridan ham o'qib olamiz[7].

Darveshali Changiy "Sherdor" va "Tillakori" madrasalari bunyod etilayotgan yillarda o'zining 12 maqom (bob) dan tashkil topgan "Risolai musiqiy" (Tuhfatus-surur) traktatini yaratdi[4].

Bu kitobda muallif ustod Rudakiy, Abdulqodir Noyi, Xisrav Dehlaviy, mavlono Mirak Changiy Buxoriy, mavlono Qosim Rabboniy, Pahlavon Kotibi Nishopuriy, mavlono Sohob Balxiy, Mirxoja Ayyub, Abdulbarakat Shahrisabziy kabilar haqida iliq gaplar aytdi. Abdurahmon Jomiy, Xoja Abdullo bin Muhammad Marvorid, Alisher Navoiy, Shohquli G'ijjak, Hasanxoja Nisoriylarning musiqaga doir ta'limotlari tilga olindi. Zamondoshlari ustod Abdulla Noyi, ustod Darvesh

Hiraviy, sulton Muhammad Tanbur, Hofiz Sobir Ko'k, Husayni Udiylarning xizmatlarini ta'rif etdi[7].

Xulosa va takliflar. XVII-XVIII asrlarda ilm-fan rivojining darajasi keskin pasayib ketdi. Shunga qaramay taraqqiyotning tarixiy odimini to'xtatib bo'lmaganidek, ma'naviy boyliklarning tarqalishi va yig'ilishi jarayoni davom etdi. Bu davrning ilg'or kishilarini Ulug'bekning ilmiy g'oyalari, Jomiy va Navoiyning hayratomuz asarlari ruhlantirar edi. Ular ilm-fan ravnaqi, inson bilimi ufqlarini kengaytirish uchun islom va tasavvuf oqimining ba'zi aqidalariga, g'oyalarga qarshi kurash olib bordilar, o'z asarlarida yerdagi hayot go'zalliklarini tarannum etdilar.

Hurfiqlar madrasalardagi ta'lim tarbiya sistemasi, tarixnavislik, xalq kitoboti va adabiyotda ham mavjud edi. Chunonchi, masjid huzuridagi maktablar, madrasalarda, asosiy mashg'ulotlar islom ta'limoti asosida haftiyak, Qur'on, chor kitob o'qitish, hadislardan bahs etish, "Shamoil-an-Nabi", "Me'roj-un-nubuvvat", "Sharhi viqoya" singari kitoblarni mutolaa ettirish yo'sinida davom ettirilar, lekin dunyoviy, hayotiy masalalarga qiziquvchi ayrim shoirlar Navoiy, Fuzuliy, Bedil asarlarini ko'proq o'qir edilar. Mana shu ulug'-muborak zotlarning dunyoviy fikrlaridan ular muhim g'oyalarni o'rganib, kelajakka umid bilan boqar edilar.

ADABIYOTLAR

1. Abduqahhor Ibrohimov. Bizkim, o'zbeklar. Toshkent, "Fan" 2001.
2. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. – Toshkent, Ma'naviyat, 2000.
3. Akademik M. M. Xayrullaev tahriri ostida. O'zbekistonda ijtimoiy-falsafiy fikrlar tarixidan lavhalar. Toshkent, "O'zbekiston", 1995.
4. Ivanov P. P. Ocherki po istorii Sredney Azii. Moskva. Vostochnaya literatura, 1958.
5. M. Nuriddinov. Yusuf Qorabog'iy va O'rta Osiyoda XVI-XVII asrlardagi ijtimoiy-falsafiy fikr. Toshkent, "Fan", 1991.
6. R. H. Murtazaeva, B. J. Eshov, B. Joldasov, M. U. Tojjeva, M.M. Haydarov, N. Polvonov, Q. Rajabov, A. Odilov. O'zbekiston tarixi. Ma'ruzalar matni. Toshkent, 2000.
7. V. Abdullaev. O'zbek adabiyoti tarixi. III tom, O'zbek adabiyoti tarixi.III jild. Toshkent, Fan, 1978.